

9-10-2019

ACCORDANCE WITH THE ORIGINAL OF ISAFETIC COMBINATIONS IN “BABURNAMA”

Mukhtorjon Umarovich Amonov
Ferghana State University

Follow this and additional works at: <https://uzjournals.edu.uz/namdu>

Part of the [Education Commons](#)

Recommended Citation

Amonov, Mukhtorjon Umarovich (2019) "ACCORDANCE WITH THE ORIGINAL OF ISAFETIC COMBINATIONS IN “BABURNAMA”," *Scientific Bulletin of Namangan State University*. Vol. 1 : Iss. 8 , Article 46.

Available at: <https://uzjournals.edu.uz/namdu/vol1/iss8/46>

This Article is brought to you for free and open access by 2030 Uzbekistan Research Online. It has been accepted for inclusion in Scientific Bulletin of Namangan State University by an authorized editor of 2030 Uzbekistan Research Online. For more information, please contact sh.erkinov@edu.uz.

ACCORDANCE WITH THE ORIGINAL OF ISAFETIC COMBINATIONS IN “BABURNAMA”

Cover Page Footnote

???????

Erratum

???????

“БОБУРНОМА”ДАГИ ИЗОФИЙ БИРИКМАЛАРНИНГ АСЛИЯТ БИЛАН МУТАНОСИБЛИГИ

Амонов Мухторжон Умарович
Фарғона давлат университети

Аннотация: Мақолада Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асаридаги изофий бирикмаларнинг аслият билан мутаносиблиги масаласи таҳлил қилинган. Изофий бирикмалар таркибидаги ўзлашма сўзлар лексик-семантик таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: “Бобурнома”, изофий бирикма, аслият, қўлланиш даражаси чекланган, истеъмолдан чиққан

СООТВЕТСТВИЯ С ОРИГИНАЛОМ ИЗАФЕТНЫХ СОЧЕТАНИЙ В “БАБУРНАМЕ”

Амонов Мухторжон Умарович
Ферганский государственный университет

Аннотация: В статье проанализированы вопросы сопоставления изафетных сочетаний в «Бабурнаме» с оригиналом. Лексическо-семантически проанализированы заимствованные слова в составе изафетных сочетаний.

Ключевые слова: “Бабурнама”, изафетные сочетания, оригинал, ограничена степень использования, вышедшие из употребления.

ACCORDANCE WITH THE ORIGINAL OF ISAFETIC COMBINATIONS IN “BABURNAMA”

Amonov Mukhtorjon Umarovich
Ferghana State University

Abstract: The article analyzes the issues of comparing isafetic combinations with the original in “Baburnama”. The lexical-semantically analyzed borrowed words in the composition of isafet combinations

Keywords: “Baburnama”, isafet combinations, original, limited degree of use, obsolete

Ўзбек тилшунослигида тожикча изофали бирикмалар нисбатан чуқурроқ ўрганилган[1]. Арабча изофали бирикмалар эса нисбатан кам ўрганилган. Тадқиқотчи М. Юсупов ўзининг “Типы изафетных конструкций в прозаических произведениях Алишера Навои” мавзусидаги номзодлик иши 3-бобини арабча изофа тадқиқига бағишлаган[2].

Юсуповгача профессор Ф. Абдуллаев, профессор Э. Бегматовлар бу масалага қисман тўхталганлар[3]. Тилшунос Д.Ҳақимов “Ўзбек тили лексикасида изофий бирикмалар тизими” номли мақоласида ҳозирги ўзбек адабий тилидаги арабча изофалар ва уларнинг имлосига эътиборни қаратади[4].

Биз ушбу мақолада Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асаридаги изофий бирикмаларнинг аслият билан мутаносиблиги масаласини таҳлил қилишга ҳаракат қилдик.

Асардаги жой номини билдирувчи аксарият форсий изофий бирикмалар бугунги кунгача аслиятдаги каби маънога эга ва ҳозирда ҳам маъноси ўзгармаган ҳолда ҳар икки тилда: форс-тожик ва ўзбек тилларида кенг қўлланилади: *Боги Биҳишт, Боги Бўлду, Боги Вафо, Боги Дилкушо, Боги Жаҳонаро, Боги Зогон, Боги Зубайда, Боги Калон, Боги Бинафша, Боги Сафо, Боги Хилват, Боги Юрунчқа, Боги Майдон, Боги Нурафшон, Боги Наврузий* каби. Бироқ, асарда қўлланилган, таркиби арабча, арабча+форсча сўзлардан иборат бўлган кўплаб изофий бирикмалар аслият билан мутаносиблиги таҳлил қилинганда, куйидаги хулосага келинди:

Биринчидан, бирикма таркибидаги сўзлардан бири ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланилмайди, истеъмолдан чиқиб кетган, иккинчиси қўлланилади, бироқ, қўланилиш даражаси чекланган: *балдаи маҳфуза*[5.43] форсий изофий бирикмаси таркибидаги ҳар икки сўз арабчадир. *Шаҳар, мамлакат* маъносини англатувчи *балда* сўзи ҳозирги ўзбек адабий тилида учрамайди, бироқ, бирикма таркибида аниқловчи вазифасида келган, *ҳимоя қилинган, мустаҳкам* маъноларини англатувчи *маҳфуза* сўзи ҳозирги ўзбек адабий тилида атоқли от сифатида қўлланилади, яъни ушбу сўз аслиятдаги каби сифатловчи-аниқловчи бўлиб келмайди.

Шунингдек, *воқеаи ҳоила* [5.282] форсий изофий бирикмаси таркибидаги ҳар иккала сўз арабча бўлиб, асарда *қўрқинчли, даҳшатли* маъноларини англатиб келган ва ҳозирги ўзбек адабий тилида бутунлай истеъмолдан чиққан. Ҳозирги араб тилида ушбу сўз *қўрқинчли, даҳшатли* маъноларидан ташқари *гоят катта, улкан* маъноларини ҳам англатади. Бирикма таркибидаги иккинчи сўз *воқеа* ҳозирги ўзбек адабий тилида фаол қўлланилади: *факт, ҳодиса* маъноларини англатади. Ушбу сўзнинг аслиятдаги, яъни араб тилидаги маънолари жуда кенг ва ранг баранг бўлиб, *воқеа, факт, ҳодиса* маъноларидан ташқари, *можаро, жанг, уруш, баённома ҳужжат* маъноларини ҳам англатади. Шунингдек, мусулмонларнинг муқаддас китоби Қуръони каримда ушбу сўз *қайта тирилиш, қиймат кун* маъноларини англатиб келган.

Иккинчидан, бирикма таркибидаги сўзлардан бири ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланилади, иккинчиси қўлланилмайди ёки қўланилиш даражаси чекланган ёки ушбу сўзнинг ўзақдоши қўлланилади: *дафъи таваҳҳум*[5.181]. Мазкур бирикмадаги *дафъ* сўзи асарда *енгмоқ, қайтармоқ, даф қилмоқ* маъноларида қўлланилган, ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам ушбу маъноларни англатади. Араб тилида эса *дафъ* сўзи жуда кенг маънода қўлланилади: *туртмоқ, итармоқ, ташланмоқ, қайтармоқ, даф қилмоқ, нарига сурмоқ, узоқлаштирмоқ, ундамоқ, мажбур қилмоқ, ҳимоя қилмоқ, тўламоқ(нақд пул тўламоқ), олиб бормоқ, етказмоқ* маъноларини англатади. Бирикмадаги иккинчи сўз *таваҳҳум* ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланилмайди, фақат тарихий асарларда учрайди, бироқ, ушбу сўзнинг ўзақдоши бўлган *ваҳима* сўзи фаол қўлланилади. Асарда *дафъи таваҳҳум* изофий бирикмаси *қўрқувни енгиш* маъносини англатиб келган.

Шунингдек, асардаги *узоқ муддат* маъносини англатувчи *муддати мадид* [5.31] сўз бирикмасидаги *муддат* сўзи ўзбек тилида фаол қўлланилади, бироқ, *мадид* сўзининг маъносини билиш учун луғатга мурожаат қилиш лозим бўлади:

Хўжанд ҳам муддати мадид эдиким, Умаршайх мирзо девонига тааллуқ эди, бу фатаратга ул саркорда футур бўлгон учун Султон Аҳмад мирзога боқиб эрди.

аиммаи ислом [5.43] – ислом имомлари; *аиммаи калом*[5.44] – калом имомлари. Мазкур бирикмалардаги *аимма* сўзи ҳозирги ўзбек адабий тилида фаол истеъмолда бўлган имом сўзининг синиқ кўплик формасидир.

Доҳили мамолики махсура форсий изофий занжирли бирикмасидаги *дохил* сўзи ҳозирги ўзбек адабий тилида кирмоқ, бир нарсанинг ичига кирган бўлмоқ; кирим ҳисобига ўтмоқ, ёзилмоқ, келмоқ; дахлдор, тегишли бўлмоқ маъноларини англатади. *маммолики махсура-қуршаб* олинган мамлакатлар маъносини англатувчи бирикмадаги *махсура* сўзи ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланилмайди, маъноси китобхонга тушунарли эмас, араб тилида эса “Бобурнома”да ифодалаб келган маъно—*қуршаб* олинган маъносини англатади. *Маммолик* сўзи ҳам ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланилмайди, бироқ, мазкур сўзнинг ўзақдоши *мамлакат* сўзи ҳозирги ўзбек адабий тилида фаол истеъмолда.

Учинчидан, асарда қўлланилган айрим форсий изофий бирикмалар таркибидаги ҳар иккала сўз ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланилади, бироқ бирикма англатган маъно ҳозирги ўзбек тилида учрамайди. Масалан, *кофири неъмат* [5.63] сўз бирикмасидаги *кофир* сўзи ҳозирги ўзбек тилида араб тилидаги каби *худосиз* маъносини англатади, *неъмат* сўзи эса *табиат инъом этган егулик нарсалар, ноз-неъматлар* маъносини англатади. Араб тилида *كافر بالنعمة* *кафир бинниъмати* бирикмаси ношукур маъносини англатади ва асардаги *кофири неъмат* форсий изофий бирикмаси англатган маънога тўлиқ мос келади:

Ушбу йил, Хисравшоҳ Балх устига черик борур хаёли била Бойсунгур мирзони тилаб, Қундузга келтуруб, Балх устига отланди. Уёқча етган чоғда Хисравшоҳ бадбахт кофири неъмат салтанат дағдағаси билаким, салтанат андоғ нокас, беҳунарларга не навъ етгай[5.63].

Ҳозирги ўзбек адабий тилида *кофири неъмат* сўз бирикмаси истеъмолдан чиқиб кетган ва *ношукур* маъносида қўлланилмайди.

Тўртинчидан, бирикма таркибидаги сўзлардан бири ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланилмайди, истеъмолдан чиқиб кетган, иккинчиси фаол қўлланилади, “Бобурнома”даги *ҳиддати таъб* (*حدت طبع*) изофий бирикмаси *сезгир, зийрак, таъби нозик, қизиққон* маъноларини англатиб келган. *Таъб* сўзи ўзбек тилининг изоҳли луғатида *кишининг характерида, унинг кишиларга, нарсаларга муносабатида намоён бўладиган ички табиати, мижози; хоҳиш, хуш, рағбат, ихтиёр* маъноларини англатади деб кўрсатилиб ўтилган. Ушбу сўз ҳозирги ўзбек адабий тилида аслиятдагига тўла мос келади. Бироқ, бирикма таркибидаги *ҳиддат* сўзи истеъмолдан чиқиб кетган ва ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланилмайди:

Ва Шайх Зайн садрким, Зайниддин Хавофийни набираси эрди, ҳиддати таъби бор эрди, назм ва иншодин салиқалиг ва Хумоюн подшоҳ замонида умаролиг ҳам топиб эрди[5.357]

Асардаги *ҳакими ҳозиқ* форсий изофий бирикмаси энг тажрибали, маҳоратли, моҳир табиб маъносида қўлланилган.

Ҳаким сўзининг ўзбек тилидаги биринчи маъноси табиб бўлса, иккинчи маъноси донишманд, файласуф ва араб тилидаги маъноларига тўла мос келади. Фақат араб тилида табиб маъноси, донишманд, файласуф маъноларидан кейинги ўринда туради. *Тажрибали, маҳоратли, моҳир* маъноларини англатувчи *ҳозиқ* сўзи эса

ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланилмайди, бироқ, ушбу сўзни тарихий асарларда жуда кўп учраши, эски ўзбек тилида фаол истеъмолда бўлганлигидан далолат беради. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида ҳам ушбу сўзнинг маънолари изоҳлаб берилган ва бир нечта тарихий асарлардан мисоллар келтирилган. Арабча-ўзбекча луғатларда *ҳозиқ* сўзи биринчидан, *моҳир*, *чаққон*, *билимдон*, *юқори малакали* маъноларини англатиши, иккинчидан, *нордон*, *тузли*, *аччиқ* маъноларини англатиши кўрсатиб ўтилган бўлиб, ўзбек тилига биринчи маъноси ўзлашган ва аслиятдагига тўла мос келади.

Деҳлига келтуруб, Деҳлидин кемага солиб келтирсунларким, ҳакими ҳозиқлар кўруб, дардига даво қилсунлар.[5.355]

Асарда қўлланилган арабий изофий бирикмалар ва уларнинг таркибидаги сўзларни аслият билан мутаносиблигини таҳлил қилганимизда деярли юқоридаги ҳолат кузатилди.

Биринчидан, “Бобурнома”даги Алишер Навоий асарлари ва бошқа шоирларнинг асарлари номини билдирувчи аксарият арабий изофий бирикмалар бутунги кунгача аслиятдаги каби маънога эга ва ҳозирда ҳам маъноси ўзгармаган ҳолда ҳар икки тилда: араб ва ўзбек тилларида кенг қўлланилади: “*Бадойиус-санойи*”, “*Бадойиул –васат*”, “*Мантиқут-тайр*”, “*Махзанул-асрор*”, “*Мизонул-авзон*”, “*Наводируш-шабоб*”, “*Лисонут-тайр*”, “*Фавоидул-кибар*” каби.

Иккинчидан, асардаги арабий изофий бирикма таркибидаги сўзлардан бири ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланилади, иккинчиси қўлланилмайди ёки қўлланилиш даражаси чекланган ёки ушбу сўзнинг ўзақдоши ёки бирлик формаси қўлланилади: *доимул-авқот* [5.357] – *ҳамма вақт*, *доимо*. Ушбу бирикмадаги *авқот* сўзи араб тилидан ўзлашган ва ҳозирги ўзбек адабий тилида фаол истеъмолда бўлган *вақт* сўзининг кўплик шакли бўлиб, ҳозирги ўзбек адабий тилида *авқот* бутунлай истеъмолдан чиқиб кетган ва тарихий асарлардагина учрайди. Ҳозирги араб адабий тилида ушбу сўз фаол истеъмолдадир.

Шунингдек, асардаги *халифалик уйи*, *пойтахт* маъноларини англатувчи *дорулхилофа* [5.352] арабча изофий бирикмаси нафақат ҳозирги ўзбек адабий тилида, балки араб тилида ҳам истеъмолдан чиқиб кетган, ваҳоланки, ҳозирги араб адабий тилида таркибида *дор* сўзи иштирок этган кўплаб изофий бирикмалар қўлланилади: *دار الآثار* *дорул асор-музей*, *دار البريد* *дорул барид- почта*, *دار التمثيل* *дорут тамсил - театр* каби. Бирикма таркибидаги *халифалик* мазмунини англатувчи *хилофа* сўзи ҳозирги ўзбек адабий тилида умуман қўлланилмайди, ўзбек тилининг изоҳли луғатида ҳам ушбу сўз мавжуд эмас. Бироқ, ҳозирги кунда фаолият олиб бораётган турли хил экстремистик гуруҳлар нутқида мазкур сўз *хилофа*, *хилофат*, *халифалик* вариантлари билан кенг қўлланилади. Бирикма таркибидаги *دار* *дор* сўзи ҳозирги ўзбек тилида “*дорулбақо*”, “*дорулфано*”, “*дорулфунун*” каби арабий изофий бирикмалар таркибида учрайди.

Учинчидан, асарда қўлланилган айрим арабий изофий бирикмалар таркибидаги ҳар иккала сўз ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланилади, бироқ бирикма англатган маъно ҳозирги ўзбек тилида учрамайди. Масалан, асарда таркибида *уй*, *сарой* маъносини англатувчи *دار* *дор* сўзи мавжуд бўлган бир қатор изофий бирикмалар учрайдики, бирикма таркибидаги ҳар иккала сўз ҳозирги ўзбек адабий тилида

қўлланилади: *дорулҳарб*(250-бет)-кофирлар юрти, мамлақати; *дорул-ислом*[5.250]-ислом мамлақати; *азимуш-шаън* [5.287] – буюк; *каримут-тарафайн*[5.146]- икки томонлама улуг, икки томонлама улугланган; *муддатул-умр* [5.174] – умр бўйи каби бирикмалар таркибидаги сўзлар ҳозирги ўзбек адабий тилида мустақил равишда қўлланилади, бироқ, бирикма ҳолида учрамайди.

Тўртинчидан, арабий изофий бирикма таркибидаги сўзлардан бири ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланилмайди, истеъмолдан чиқиб кетган, иккинчиси семантик ўзгаришга учраган, маъноси торайган ҳолатда қўлланилади: Бобур асарда ейиладиган, гўшти еса бўладиган маъносини ангалатувчи *маъкулул-лаҳм* [5.256] арабча изофий бирикмасини қўллаган. Ейишли, еса бўладиган маъноларини ангалатувчи *маъкул* сўзи ҳозирги ўзбек тилида қўлланилмайди, ҳозирги араб тилида фаол истеъмолдаги сўз, *гўшт* маъносини англантиб келган сўз ҳозирги араб тилида ҳам *гўшт* маъносини англатади, бироқ, ҳозирги ўзбек адабий тилида маъноси торайиб суяксиз маъносини англатади: *лаҳм гўшт* каби. Муаллиф *лўча* номли қушга таъриф бериб дейди: *Бошидин қуйруғугача беш-олти мухталиф ранги бор, кабутарнинг бўйнидек барроқдур. Улуқлуғи кабки дарийча бўлғай, голибо Ҳиндустон кабки дарийсидур...Ул ажаб нима ривоят қилдилар: қиш бўлғоч, тоғ доманаларига тушар, агар учурсаларким, узум богидин ўтса, яна асло учолмас, тутарлар. Маъкулул-лаҳмдур, бисёр лазиз эти бордур.*[5.256]

Шунингдек, асардаги *мамлакатнинг таянчи, бошлиғи* маъноларини англантиб келган *умдатулмулк* [5.329] арабий изофий бирикмаси ҳозирги араб тилида эркин изофий бирикма сифатида ҳам, фразеологик бирлик сифатида ҳам қўлланилади, ўзбек тилида эса истеъмолдан чиқиб кетган. Бирикма таркибидаги *умда* сўзи ҳозирги ўзбек адабий тилида истеъмолдан бутунлай чиқиб кетган, изоҳди луғатларда ҳам маъноси кўрсатилмаган, бирикма таркибидаги *мулк* сўзининг эса маъноси торайган ва ҳозирги ўзбек тилида *мол-мулк* маъносида қўлланилади. Эски ўзбек тилида ушбу сўз мамлакат маъносида кенг қўлланилган.

Хулоса қилиб айтганда, “Бобурнома”даги кўплаб изофий бирикмалар ёки уларнинг компонентларидан бири аслият билан тўла мос келмайди. Бошқа тарихий асарларда ҳам мазкур ҳолатни кузатиш мумкин.

References:

1. Abdullaev. F. So'zlar o'zaro qanday bog'lanadi. T.: Fan, 1974, Abdullaev. F, Eshondadaev. D. O'zbek tilida tojikcha izofali birikmalar// O'zbek tili va adabiyoti. T.: 1973, 1-son, 40-45 betlar.
2. YUsupov. M. Tipi izafetnix konstruksiy v prozaicheskix proizvedeniyax Alishera Navai. AKD.T.:1984;
3. Begmatov. E. Onomastik so'z yasash masalalariga doir// O'zbek tili va adabiyoti. T. 1965, 3-son , 53-54 betlar;Abdullaev. F. Kishi otlarini qisqartirish usullari// O'zbek tili va adabiyoti. T.:1960, 3-son, 34-39 betlar;Jo'raev. B. J., Begmatov. E.A. Atoqli otlarni o'rganishga doir ba'zi mulohazalar// O'zbek tili va adabiyoti. T.: 1966, 2-son;
4. Hakimov. D. O'zbek tili leksikasida izofiy birikmalar tizimi. O'zbek tili va adabiyoti. T.:2004, 4-son, 63-67 betlar
5. Bobur .M.Z.Boburnoma. T.:1989